

מסורות החלוקה של הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה בכתבי יד אשכנזיים מימי הביניים*

יוסי פרץ**

פתיחה

החלוקה לפרשיות פתוחות וסתומות המאפיינת את הטקסט המקראי היא עתיקה מאוד ונזכרת כבר במדרשי ההלכה במאה השלישית לספירה, למשל: "וכי מה היו הפסקות משמשות, ליתן רווח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה"; "כתב לפרשה סתומה פתוחה לפתוחה סתומה... הרי אלו ייגזו".¹ פרט לעצם אזכור המונחים: "פתוחה" ו"סתומה" וההוראה שאין להחליף ביניהן לא נמסרו פרטים מדויקים, למשל על השאלה מהי בכלל פרשה פתוחה ומהי סתומה, היכן בדיוק מיקומה וסוגה של כל פרשה ופרשה ברצף הטקסט וכדומה.²

בירושלמי מובא הניסיון הראשון להגדיר את מהות הפרשיות:³ "פתוחה מראשה סתומה, פתוחה מסופה פתוחה, פתוחה מיכן ומיכן סתומה". אבל דעה הפוכה לזו אנו מוצאים לאחר מכן במסכת סופרים א, טו (אמצע המאה השמינית), הקובעת שפתוחה מראשה היא דווקא פרשה פתוחה.

גם חכמי המסורה הטברנית כמעט שלא דנו בתחום זה, ואיננו מוצאים לא רשימות פרשיות וגם לא הערות מסורה מקומיות הדנות בעניין.⁴ היטיב לתאר את המצב בתקופה מאוחרת יותר ר' מנחם המאירי [1306–1249]:

* עיקרי הדברים המתפרסמים כאן נישאו בהרצאה בקונגרס ה-23 של הארגון הבין-לאומי לחקר המסורה (IOMS), שנערך במסגרת הקונגרס העולמי ה-16 למדעי היהדות, ירושלים, כ"א באב תשע"ג (28 ביולי 2013).

** מפעל מקראות גדולות "הכתר" אוניברסיטת בר-אילן והמכללה האקדמית לחינוך אורות ישראל, אלקנה. אני מבקש להודות לוועדת המחקר של המכללה על תמיכתה במחקר זה ולנשיאה לשעבר, הרב פרופ' גריה גוטל.

¹ ספרא לויקרא א, א; מהדורת פינקלשטיין, כרך ב, עמ' 13 [ט']. גם במגילות מדבר יהודה העתיקות במאות שנים ממדרשי ההלכה אפשר להבחין בחלוקה לפסקאות. ראו י' ייבין, המסורה למקרא – אסופות ומבואות בלשון, ג, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ג, עמ' 38–41; י' מאורי, "מסורת הפסקאות" בכתבי יד עבריים קדומים: מגילות מקרא ופשרם מספר ישעיהו מקומראן", טקסטוס 10 (1982), עמ' א-ג.

² Ch. Perrot, Petuhot et Setumot, "Étude sur les alinéas du Pentateuque", *RB* (76) 1969, pp 54-55

³ מגילה א, ט; עא ע"ג [=תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720)] שבספריית האוניברסיטה של לייזן עם השלמות ותיקונים, מבוא מאת יעקב זוסמן, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, טור 750.

⁴ מ' כהן, מקראות גדולות "הכתר": יהושע, שופטים ומבוא כללי, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1992, עמ' 50*–52*; 95*, הערה 131 מניח, כי ההתעלמות מהעיסוק בנושא נובעת מהרצון של בעלי המסורה של טבריה בכוונה תחילה שלא להטביע חותם של סמכות על שום גיבוש מגיבושי הפרשיות שהיו רווחים במסורות מקומיות של סופרים, ולפיכך לא ערכו רשימות ולא ניסחו הערות מסורה בתחום זה. ואפשר שלא הייתה להם מסורת בנדון. לא כן עמדת בעלי המסורה שבבבל: הם ערכו רשימות מסודרות של פתוחות וסתומות וגם דנו בהן בחיבורי מסורה שונים. עם כל זה גם הם לא הגיעו להכרעה חד משמעית בקביעת הפרשיות, לא הייתה להם רשימה מוסמכת אחת, ועדיין ניתן למצוא עשרות מחלוקות שהונצחו ביניהם, בעיקר בין אנשי סורא לאנשי נהרדעא. ראו גינצבורג, מסורה *C.D. Ginsburg, The Massorah Compiled from Manuscripts ...*, 4 volumes, London 1880-1905; reduced reprint Jerusalem 1971 (6 vols); reprint New York 1975, vol. 3, pp. 207-258 *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897; reprint New York 1966, pp. 977-982; י' עופר, המסורה הבבלית לתורה,

ומעתה צריך לבאר מהו ענין סתומה ומהו ענין פתוחה... במנין פרשיות התורה, כמה הן הפתוחות וכמה הן הסתומות, ולא מצינו לידיעת דבר זה בבירור שום ביאור מספיק לא בתלמוד ולא בירושלמי ולא בברייתא, ואף הגאונים לא ראינום סומכין בזה אלא מפי ספרים ישנים מדויקים לפי קבלתם וכו'.⁵

בכל השאלות הנ"ל התלבטו חכמים שונים שעסקו בהלכות כתיבת ספר תורה, והדברים הלכו ונתבררו במהלך הדורות ונקבעו גם בהלכה. החכם החשוב ביותר שעסק בתחום זה הוא הרמב"ם (1138–1204), וכך כתב בהלכות ספר תורה ה, ד:

ולפי שראיתי שיבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו, וכן בעלי המסורת שכותבין ומחברין להודיע הפתוחות והסתומות נחלקים בדברים אלו במחלוקת הספרים שסומכין עליהם ראיתי לכתוב הנה כל פרשיות התורה הסתומות והפתוחות... כדי לתקן עליהם כל הספרים ולהגיה מהם. וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר... שהיה בירושלים... ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו; ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו.

מדבריו עולה כי לא הייתה מסורת אחידה בחלוקה לפרשיות, ובהיותו פוסק הלכה ראה צורך "לתקן את השיבוש הגדול בכל הספרים" ולקבוע רשימה מדויקת ואחידה של כל הפתוחות והסתומות בתורה אשר תשמש בסיס לסופרים המעתיקים. לקביעת הרשימה הוא הסתמך על החלוקה לפרשיות בכתב היד של אהרן בן אשר המזוהה עם הכתר.⁶

סוגי הפרשיות: פתוחות וסתומות

הרמב"ם מגדיר את צורתן של הפתוחות ושל הסתומות וקובע⁷ כי פרשה פתוחה היא אחת משתי הצורות: (א) אם היא מתחילה בראש שורה ולפניה יש רווח עד סוף השורה כשיעור תשע אותיות (להלן: פ1); (ב) אם אין ברווח עד סוף השורה כשיעור תשע אותיות או אין רווח כלל, מושארת שורה ריקה, והפרשה הבאה פותחת בראש השורה שלאחריה (להלן: פ2). כנגד זה לפרשה סתומה יש שלוש צורות: (א) אם הפרשה

עקרונותיה ודרכיה, האקדמיה ללשון העברית והוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"א, עמ' 139 ואילך; הנ"ל, "רשימה בבליית של פרשיות פתוחות וסתומות בתורה", בתוך: מ' בר-אשר וח"א כהן (עורכים), משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, ירושלים תש"ע, עמ' 434-392.

⁵ מנחם המאירי, קרית ספר, ח"א, מהדורת מ' הרשור, ירושלים תשט"ז, עמ' מה.
⁶ על הנימוקים שהרמב"ם סמך על הכתר בעניין הפרשיות הפתוחות והסתומות בתורה ראו י"ש פנקובר במאמרו J.S. Penkower, "Maimonides and the Aleppo Codex", *Textus IX* (1981), pp. 39-128, ובספרו: נוסח התורה בכתר ארם-צובה: עדות חדשה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 13-10; 50-32. על הנימוקים שהוא סמך על הכתר בשירת האזינו ראו מ' גושן-גוטשטיין, "האותנטיות של כתר חלב", בתוך: כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א: מחקרים בכתר ארם צובה, ירושלים תש"ך, ח' רבין (עורך), עמ' י-לו (המאמר הופיע גם באנגלית: M. Goshen-Gottstein, "the authenticity of the Aleppo codex", *Textus 1* (1960), pp. 17-58

⁷ הלכות ספר תורה, ח, א-ב. בהלכה ד' באותו הפרק באה רשימה של כל הפתוחות והסתומות לפי סדר החומשים, והרמב"ם מציין את הדיבור המתחיל של כל פרשה ופרשה. בכל פעם שבאות פרשיות מאותו הסוג הן נמנות ברצף אחד ובסופן בא ציון הסוג: פתוחות או סתומות. כאשר יש רצף של שתי פרשיות ומעלה מאותו הסוג מוסיף הרמב"ם את מניינן (כגון שתייהן סתומות, שלושתן פתוחות), ובסוף גם המניין של שני סוגי הפרשיות בסוף כל חומש. בסוף המניין של ספר דברים הוא מוסר את מספרן בכל התורה כולה: פתוחות לחוד וסתומות לחוד. עוד לדרכו המיוחדת של הרמב"ם בציון הפרשיות ראו י' עופר וא' לובוצקי, "המסורה למקרא כנוהל תיקון שגיאות", תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 97 ואילך.

הקודמת מסתיימת באמצע השורה, מושאר רווח של תשע אותיות והפרשה פותחת באותה שורה (להלן: 10); (ב) אם הפרשה הקודמת מסתיימת באמצע השורה ואין רווח כשיעור תשע אותיות (להלן: 20); (ג) או אם אין רווח כלל מתחילה הכתיבה בשורה שלאחריה בהזחה של תשע אותיות (להלן: 30).⁸ הרמב"ם מסכם בסוף הלכה ב ואומר: "נמצאת שפרשה פתוחה תחלתה בתחילת השיטה לעולם, ופרשה סתומה תחלתה מאמצע השיטה לעולם".⁹

מסורות החלוקה לפרשיות באשכנז

החלוקה לפרשיות שקבע הרמב"ם במשנה תורה התקבלה בכל עדות ישראל ונוהגת עד היום הזה.¹⁰ אולם תהליך קליטתה היה שונה בין מרכזי המסירה היהודיים, ויש מהם שבהם הוא הושלם רק לאחר כ-500 שנה של מסירה. משני מדגמים שנערכו בכעשרים "מצחפי מסורה"¹¹ מהמאה ה-13–14 בשני המרכזים הגדולים ספרד ואשכנז עולה כי רוב הספרים בספרד נכתבו בהתאם לשיטת הרמב"ם (כ-80%), ולאחר תיקונים של מגיה מגיעה ההתאמה לכ-90%), ואילו ספרי אשכנז רובם

⁸ יש לציין כי הגדרותיו של הרמב"ם לצורות הפרשה אינן ההגדרות היחידות, ויש מחלוקת בינו ובין הרא"ש על אחדות מצורות הפתוחות והסתומות. בשולחן ערוך נמסר על "שתי פלוגות שיש בין רמב"ם לרא"ש": (א) צורות הפרשה – סתומה דגם 20 ודגם 30 = סתומה לרמב"ם ופתוחה לפי הרא"ש; (ב) צורת הפרשה שבה השורה הפנויה (דגם 2א) – פתוחה לרמב"ם וסתומה לפי הרא"ש. בעל ה"שולחן ערוך" מכריע להלכה ואומר ש"ירא שמים יצא את כולם", ולפיכך יימנע מן הצורות השנויות במחלוקת ולא יסיים כתיבת פרשה סמוך לסוף השורה. ואכן, על פי הוראה זו כך נכתבים (רוב) ספרי התורה שלנו היום, וגם אז יש בהם ארבע פרשיות פתוחות שורה – בתחילת שירת הים ובשירת האזינו ובסופן. י"ש פנקובר מציין במאמרו על יריעת ספר תורה – J.S. Penkower, "A Sheet of Parchment from a 10th or 11th Century Torah Scroll: Determining its Type among Four Traditions (Oriental, Sefaradi, Ashkenazi, Yemenite)", *Textus XXI* (2002), p. 251 (ובספר תורה מרודוס) גם בארבע פרשיות אלה טרחו הסופרים לסיים את השורה (שלפני השורה הריקה) בהזחה ימינה, דהיינו שינוי מדגם 20 לדגם 10, משום שלפי הרא"ש דגם 10 הוא פרשה פתוחה אבל לא כן דגם 20. ראו בהרחבה על המחלוקת הזו: א"ב הלבני, "צורות פתוחות וסתומות – מחלוקת הרמב"ם והרא"ש לאור הכתר וכתב יד לנינגרד", נטועים ח (2001), עמ' 73–74.

⁹ פוסק אחר, בעל סמכות הלכתית הפועל באזור אשכנז, הוא רבנו תם [1100–1171]. הוא כתב תיקון סופרים, ובו רשם את כל פרשיות התורה עם הדיבור המתחיל של כל אחת מהן. ראו שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, נירנברג 21923, עמ' 658–673. עיון חטוף ברשימה זו מלמד כי היא שונה מהרשימה של הרמב"ם הן בצורת הפרשיות הן בכמותן הן במיקומן ברצף הטקסט. רבנו תם מציין שתי הגדרות שונות לפרשיות פתוחות וסתומות: האחת מתוך מסכת סופרים (וכך פוסק למעשה) ואחת מתוך סידור קדמוני. ראו כהן, מבוא (לעיל, הערה 4), עמ' 51*, ובעיקר עמ' 95*, הערה 136, המציין את ההבדל בין שני המקורות ואת הצעת הפרשה של ר"ת. מלבד שני סוגי הפרשיות – פתוחות וסתומות – מונה רבנו תם סוג שלישי – "פרשה סדורה" – אשר לדבריו מצאה בסידור קדמוני (ועל כך בהמשך), ומזכיר גם סוג של "פרשה חדשה" בשם פתוחה שורה (זהו למעשה שם אחר לדגם 20).

¹⁰ במהלך הדורות התעוררו ספקות במקומות מעטים בתורה בדבר רשימת הפרשיות של הרמב"ם. ראו דיון מפורט על כך אצל י"ש פנקובר – J.S. Penkower, "Maimonides and the Aleppo Codex", *Textus IX* (1981), pp. 39–128; הנ"ל, נוסח התורה בכתר ארם-צובה – עדות חדשה, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ג / 1992, עמ' 50–53; 76–90; י' עופר, "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסטור", ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 325–330; הנ"ל, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", בתוך: ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, בעריכת מ' בר-אשר, הוצאת אקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 305–309; הנ"ל, רשימה בבלי (לעיל, הערה 4), עמ' 403, הערה 29 ושם הפניה לספרות.

¹¹ "מצחפי מסורה" הם כתבי-יד הכוללים את הטקסט המקראי ומעוטרים בהערות מסורה גדולה וקטנה. על דגם מסירה זה ראו מ' כהן, "קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט בכתבי-יד מקראיים מיה"ב", עיוני מקרא ופרשנות א, רמת-גן תש"ם, עמ' 150–151; 172–181.

המכריע נכתבו בשיטה אחרת.¹² ר' יום טוב ליפמן מילהאוזן שחי בסוף המאה ה-14 ובתחילת המאה ה-15 העיד כי רוב ספרי התורה באשכנז אינם כתובים לפי שיטת הרמב"ם וניסה להשליט את הנוסח לפיו.¹³

במאמר זה נתמקד במסורת הפרשיות שהייתה נהוגה באשכנז בימי הביניים ונראה באיזו מידה היא הייתה שונה מזו של הרמב"ם. את דברינו נבסס על בדיקה מקיפה של כ-240 כתבי יד שתקופת כתיבתם משתרעת על פני יותר מ-300 שנה – מהמאה ה-13 ועד למאה ה-15.¹⁴ לקבלת תמונה על מסורת החלוקה שנהגה באשכנז בדקנו יותר מעשרת אלפים פרשיות בשני קטעים מדגמיים בתורה (השוואת כל פרשיות התורה בכל כתבי היד הייתה מצריכה בדיקה של יותר מ-160,000 פרשיות). שני הקטעים שנבדקו הם: שמות י-יז ובהם 25 פרשיות; דברים, כה-לד, ובהם 20 פרשיות. על פי הממצאים שהתקבלו חילקנו את כתבי היד לשלוש קבוצות עיקריות לפי דרגת הקרבה שלהם לרשימת הרמב"ם:¹⁵ לקבוצה א הקרובה שייכנו את כתבי היד שדרגת ההתאמה שלהם מגיעה לכ-90% ומעלה; לקבוצה ג הרחוקה שייכנו את כתבי היד שדרגת ההתאמה בשיעור של 25% ומעלה; לקבוצה ב, העומדת בתווך, שייכנו את כתבי היד שמרווח שינוייהם נע בין 10% ל-25% מרשימת הרמב"ם.

כדי להגיע ליתר דיוק בהצגת הממצאים אף חילקנו כל אחת משתי הקבוצות א ו-ג לשתי קבוצות משנה: א1, א2, ג1, ג2. לקב' א1 הקרובה ביותר שייכנו את כתבי היד הזוהים לחלוטין לחלוקת הרמב"ם או הרחוקים ממנה עד כ-5% (דהיינו קרבה בשיעור של 95%), ולקבוצה א2 שייכנו את הרחוקים עד כ-10%. מנגד לקבוצה ג1, המשקפת מצב של ריחוק רב משיטת הרמב"ם, שייכנו את כתבי היד הרחוקים בשיעור של 25%-50%, ולקבוצה ג2, המשקפת מצב של ריחוק קיצוני, שייכנו את המרוחקים מ-50% ומעלה (13 חילופים ומעלה מתוך 25).

בטבלה שלהלן מרוכזים שיעורי השינויים במדגם בכל חמש הקבוצות, ולצידם אומדנת החילופים בספר כולו (בשמות נעשה החישוב מתוך 164 פרשיות, ובדברים מתוך 158 פרשיות).

¹² ראו י' פרץ, סימני זהות טכסטואליים של אסכולות מסירה בכתבי יד מקראיים של יה"ב, מידת המתאם ביניהם, ומשמעם להבנת תולדות המסירה של הנוסח (עבודת גמר), אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 94-98; פנקובר, יריעת ס"ת (לעיל, הערה 8), עמ' 242-252.

¹³ ד"ש לוינגר וא' קופפר, "תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מילהאוזן", סיני ס (תשכ"ז), עמ' רלז-רסח.

¹⁴ כתבי היד נבדקו במחקר מקיף שנועד לאפיין את המרחב האשכנזי בתופעות טקסטואליות שונות ובקורלציה ביניהן. ראו י' פרץ, התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ח. הואיל ורשימת כתבי היד משתרעת על פני עמודים רבים לא נביאה כאן בשל היקפה הרחב, אלא נפנה אליה לפי מספרי כתבי היד המופיעים שם בעמ' 47-80.

¹⁵ על החלקים החסרים בכתר הוכיח פנקובר שעמאדי הגיה את עותק התורה בדפוס אישאר בחלוקת הפרשיות על פי כתר ארם צובה. ראו פנקובר, עדות חדשה (לעיל, הערה 6), עמ' 50-52. גם על ספרי המקרא האחרים לא ידוע לנו על רשימות פרט לרשימה של ספר תהלים שפרסם ייבין עצמו: I. Yeivin, "The Division into Sections in the Book of Psalms", *Textus* 7 (1969), pp. 76-102, הרשימה היא מן הגניזה, בבליית במקורה, וכוללת פסקאות לספר תהלים בשלמותו לפי הסדר. חשיבות מיוחדת נודעת לרשימה זו בהיותה המקור העתיק ביותר מחוץ לתורה שבו נזכרת פסקה "סדורה" (ועל כך נרחיב בהמשך).

שיעור החילופים בממוצע ב-%	אומדנת החילופים בדב' כולו	כמות החילופים בדב' מ-20	אומדנת החילופים בשמ' כולו	כמות החילופים בשמ' מ-25	קבוצת מיון
5	8	1-0	6	1-0	1א
10	16	2	12	2	2א
24-11	32-24	4-3	30-18	5-3	ב
50-25	80-40	10-5	72-36	12-6	1ג
51 ומעלה	144-88	18-11	198-78	23-13	2ג

כדי לאשש את ההערכות האלה של האומדנה בדקנו את הפרשיות של ספר שמות כולו ושל ספר דברים כולו בכמה מכתבי היד. לדוגמה, בכ"י פריס 40 נמצאו במדגם בשמות 20 חילופים מתוך 25 [=קב' ג2], ובבדיקת הספר כולו נמצאו 85 חילופים. ואכן, שיעור זה הוא בטווח המיון של החילופים בין 78 ל-138. תמונה דומה עלתה גם מתוצאות הבדיקה בספר דברים כולו באותו כתב היד. במדגם נמצאו 16 חילופים (מתוך 20), והוא סווג לקבוצה ג2 הקיצונית ביותר. ואכן, בבדיקת הספר כולו נמצאו 81 חילופים, וגם כאן הוא תואם את טווח החילופים של קבוצה זו.

שני כתבי יד נוספים נבדקו בשלמותם: האחד בשמות – כ"י פריס 34, והאחר בדברים – לונדון 4227, ואף הם מציגים תמונה דומה. בראשון נמצאו 50 חילופים בכל ספר שמות, דהיינו טווח חילופים של קבוצה ג1, וכך עלה גם במדגם שבו נמצאו תשעה חילופים מתוך 25 (קבוצה ג1). בכתב היד השני (לונדון 4227), שנבדק בספר דברים כולו, גם בו נמצאו 50 חילופים (קב' ג1), ואילו במדגם הוא השתייך לקבוצה ג2 שהיא רחוקה מעט יותר.

אפיון כתבי היד באשכנז

להלן מיון 240 כתבי היד לקבוצות על פי מידת קרבתם לרשימת הרמב"ם או ריחוקם ממנה (יש מכתבי היד שחסרים בשמות או בדברים, ולכן הממצאים בשמות נוגעים ל-231 כתבי יד, ובדברים – ל-224).

קבוצה א: בשמות נמצאו 15 כתבי יד (כ-6.5%) המסווגים לקבוצה א' שבה יש עד שני חילופים במדגם: 13 מהם בקבוצה א1 ושניים בקבוצה א2. תמונה דומה עולה גם מהמדגם בדברים שבו נמנים 11 כתבי יד (כ-5%): שמונה מהם לקבוצה א1, ושלושה לקבוצה א2.¹⁶

קבוצה ג: כתבי היד שבקבוצה זו משקפים חלוקה שונה בתכלית השינוי מרשימת הרמב"ם. קרוב ל-90% בשמות (205 מתוך 231) נכללים בקבוצה זו, ולכן הם המייצגים את המציאות הטיפוסית האשכנזית בימי הביניים. בכל אחד מכתבי היד נעה כמות החילופים בין שישה ל-23 מתוך 25 פרשיות (25%-92%), לאמור: על פי האומדנה מרווח החילופים בספר שמות כולו נע בין 42 ל-161. לקבוצה ג1, שבה המרחק מתון למדי, משתייכים 49 כתבי יד (21.2%), ולקבוצה ג2, המייצגת מרחק קיצוני, משתייכים רוב כתבי היד – יותר משני שלישים (67.5%). כמות החילופים בקבוצה זו נעה בין 13 ל-23 (מתוך 25), הווה אומר ריחוק שנע בין 52% ל-92%. ב-74 כתבי יד יש בין 13 ל-15 חילופים; ב-61 אחרים יש בין 16 ל-18 חילופים וב-22 יש בין 19 חילופים ל-23.

כמו בשמות כך גם בדברים רוב כתבי היד משקפים מרחק רב מרשימת הרמב"ם ומשתייכים לקבוצה ג. כאן נמנים 207 כתבי יד שהם 92.4% מכלל 224 כתבי היד הנבדקים. מהם 51 (22.7%) בקבוצה ג1 הרחוקה, והשאר – 156 כתבי יד בקבוצה ג2 הקיצונית (69.6%).

¹⁶ שישה מהם (65; 137; 149; 171; 206; 234) זהים לחלוטין לחלוקה המקובלת היום, ובכל אחד משני כתבי היד האחרים – 37 ו-188, יש חילוף אחד. תמונה קרובה לזו משתקפת בקבוצה א2 הכוללת שלושה כתבי יד (50; 73; 77), ובכל אחד מהם שני חילופים.

קבוצה ב: כתבי היד הנמנים כאן מייצגים חלוקה המצויה אי שם בתווך בין שתי הקבוצות שתוארו לעיל. מצד אחד הם רחוקים מעט מדמות כתבי היד שבקבוצה א, ומצד שני הם אינם רחוקים מרחק כה רב כמו בקבוצה ג. בסך הכול נמנים בקבוצה זו 11 (4.8%) כתבי יד בשמות, שמרווח חילופיהם נע בין שלושה לחמישה, ובדברים שישה כתבי יד (2.7%).

מסורות החלוקה לפרשיות בכתבי היד האשכנזיים וזיקתה למסורות קדומות

מהממצאים שהוצגו עד כה למדנו כי רוב רובם של המצחפים האשכנזיים בפרשיות משקפים מרחק רב מחלוקת הרמב"ם. ר' מנחם די לונזאנו [1550–1626], אגב דיון בשאלה אם יש פסקה בספר ויקרא ז, כב אם לאו, מביע את דעתו על ספרי אשכנז בנושא הפרשיות:¹⁷

ומ"ש (= ומה שכתב [בעל הגהות מיימוניות]) שבכל הספרים הטובים מצא שתייהן פתוחות, ספריו אלה ספרי אשכנז הם, והם עצמם מודים שאין לסמוך רק על ס"ס" (= ספרי ספרד) וכו'. ובאותו עניין הוא ממשיך וכותב (שם, יד ע"ב): "ומ"ש שכ"מ (= ומה שכתב [בעל הגהות מיימוניות] שכן מצא) בתקון ס"ת של הה"ר יוסף נקדן, גם אני ידעתי שבלבולים כאלה ימצאו בספרי אשכנז ובדברי סופריהם, ואנו אין לנו אלא ס"ס (= ספרי ספרד) דמתחזקי בדיוקא. ובכן, דעת ר' מנחם די לונזאנו ברורה: החילופים בפרשיות בין ספרי אשכנז לספרד מקורם בבלבולים ובטעויות של הסופרים האשכנזים.

בניגוד לדעה זו טען לראשונה גינצבורג כי את החילופים בפרשיות באשכנז יש לתלות בהבדלי מסורת ולא בשגגות מעתיקים.¹⁸ אגב תיאורו את חלוקת הפרשיות בכמה כתבי יד אשכנזיים הוא עמד על התשתית המשותפת של החילופים בין שלושת כתבי היד מספריית לונדון – 4227; 15451; 21160, ובין ה'טקסטוס רצפטוס' (= רשימת הרמב"ם) והסיק מכך כי השיתוף ביניהם מעיד על מסורת אחרת של חלוקה ולא על שיבושים. הסברו של גינצבורג מקובל עלינו, אלא שאנו מבקשים להוסיף עליו ולבססו מתוך מגוון רחב ביותר של כתבי יד אשכנזיים שכתבו מאות סופרים במשך כ-300 שנה.¹⁹

בטבלה שלהלן נציג אפוא את התשתית המשותפת בחלוקה לפרשיות בין כתבי היד האשכנזיים בינם לבין עצמם בניגוד לחלוקת הרמב"ם. בשל קוצר היריעה בחרנו להתמקד רק בפרשיות העודפות בדברים ובשמות בכתבי היד האשכנזיים ושאין ברשימת הרמב"ם, ולא בחילופים בסוג הפרשה מפתוחה לסתומה ולהפך.

¹⁷ לונזאנו מנחם, אור תורה, בתוך: שתי ידות, ויניציאה שע"ח, דף יד ע"א; והשוו לפנקובר, הרמב"ם והכתר (לעיל, הערה 6), עמ' 94 ואילך.

¹⁸ גינצבורג, מבוא (לעיל, הערה 9), עמ' 755; פרו, פו"ס (לעיל, הערה 4), עמ' 56-68, 73; פנקובר, הרמב"ם והכתר (לעיל, הערה 6), עמ' 74, הערה 51; עמ' 95, הערה 89.

¹⁹ גינצבורג (לעיל, הערה 4), עמ' 723. בחילופי הפרשיות שמציין גינצבורג בין כתבי היד לרשימת הרמב"ם יש לא מעט אי-דיוקים, והמעוניין לדקדק בממצא חייב לבדוק בעצמו את כתבי היד. עוד יש לציין כי גינצבורג אינו עוסק בתיקונים שנעשו בחלוקת הפרשיות, דהיינו אינו מוסר מידע על תיקוני יד שנייה אלא רק מציין את פרטי החלוקה ביד הראשונה. אך לנו יש עניין בתיקונים של המגיה משום שמהם ניתן ללמוד על תהליכי המסירה וההתקרבות לרשימת הפרשיות של הרמב"ם. למשל, בכתב יד לונדון 4227 היו תיקונים של מגיה, ורק בפרשיות המדגם בלבד היו חמישה תיקונים מקרבים בדברים בסוג הפרשיות ושבעה תיקונים בשמות (שישה מהם מקרבים לרשימת הרמב"ם ותיקון אחד מרחיק). ראו דוגמאות לאי-דיוקים בבדיקותיו של גינצבורג: פרץ, סימני זהות (לעיל, הערה 12), עמ' 91-92, הערות 20-21.

שמות				דברים			
ב-%	כה"י פרשה עודפת	ד"ה	מ"מ	ב-%	כה"י פרשה עודפת	ד"ה	מ"מ
77.2	173	והיה כי-יביאך	יג 5	83	186	...הנך שכב	לא 16
47.3	106	ויאמר משה	טז 6	80.8	181	יחי ראובן	לג 6
32.5	73	ויהי כי-הקשה	יג 15	78.1	175	ולנפתלי אמר	לג 23
19.6	44	כי בא	טו 19	77.2	173	ויכתב ... התורה	לא 9
7.1	16	והיה כי-תבאו	יב 25	50.4	113	ויכתב ...השירה	לא 22
7.1	16	ויושע ה'	יד 30	38.8	87	וידבר משה	לא 30
				38.3	86	ויצו משה	לא 25
				22.3	50	ויצו את יהושע	לא 23

הערות לטבלה:

- הנתונים בספר דברים מלמדים כי די בקטע המדגם של שבעת הפרקים כדי להיווכח שלפנינו מסורת מוצקה של חלוקת פרשיות השונה מרשימת הרמב"ם. חמש הפרשיות הראשונות העודפות שבטבלה משותפות ל-113 כתבי יד ועד ל-186, שהם בין 50% ל-83%. שאר שלוש הפרשיות הנוספות האחרות משותפות ל-50 עד 87 כתבי יד, בין רבע לשליש מכלל כתבי היד. הימצאות הפרשיות היתרות האלה בכתבי יד כה רבים אינה יכולה להיות תוצאה של הצטברות מקרית של שיבושים שנפלו אצל מעתיקים ממקומות שונים במרחב האשכנזי בתקופות שונות במהלך מסירה של מאות שנים ובדיקת באותם המקומות ברצף הטקסט. אם כן, שיתוף כזה בין כתבי היד בשיעורים כה גבוהים בהשוואה לרשימת הרמב"ם אינו יכול להעיד אלא רק על מסורת מובהקת של חלוקה המושרשת מאוד באשכנז.
- עוד לעניין השיתוף בין כתבי היד – במקום אחר הרחבנו את הבדיקה מעבר למדגם המוצג כאן ובדקנו את הפרשיות בספר דברים כולו בעשרה מכתבי היד האשכנזיים.²⁰ הממצא העולה מהם שב ומחזק את תוצאות בדיקת המדגם ב-224 כתבי היד, לאמור, גם בחלק הטקסט האחר שלא נכלל במדגם יש פרשיות עודפות נוספות שאינן ברשימה המקובלת, ומשותפות הן ביניהן בשיעורים גבוהים. סך כל הפרשיות העודפות באותם עשרת כתבי היד בפרקים א-כז הוא 19. עשר מהן משותפות ל-80% עד 100% מכתבי היד,²¹ ותשע אחרות משותפות לארבעה עד שבעה כתבי יד.²²
- גם בשמות עולה תמונה דומה: בקטע המדגם המשתרע על פני שמונה פרקים מצאנו שש פרשיות נוספות שאינן ברשימת הרמב"ם: שלוש הראשונות (יג 5, טז 6, יג 15) משותפות לשליש עד שלושה רבעים מכתבי היד, ושלוש האחרות משותפות בשיעורים נמוכים יותר – פחות מ-20%.²³

²⁰ פרץ, סימני זהות (לעיל, הערה 12), עמ' 88; 190.

²¹ שלוש פרשיות (כב 9, כד 9, כז 20) משותפות לכל עשרת כתבי היד; שלוש אחרות (ב 9, כד 6, כה 4) משותפות לתשעה כתבי יד; ועוד ארבע (יט 8, כג 19, כד 21, כה 14) משותפות לשמונה כתבי יד.

²² נוסף על כך שתי פרשות (ז 7, כב 11) משותפות לשבעה כתבי יד; חמש אחרות (ג 18, טז 22, יח 16, יט 16, כג 5) משותפות לשישה כתבי יד, ועוד שתיים (ז 9; י 8) משותפות לארבעה כתבי יד.

²³ שלא כפרשיות העודפות בפרקי המדגם, שהן שמונה בדברים ושש בשמות, כמות הפרשיות החסרות קטנה יותר: בדברים ארבע, ובשמות שלוש.

4. נימוק נוסף המעיד על קיומה של מסורת חלוקה באשכנז השונה מזו של הרמב"ם: מהממצאים עולה כי הרוב המכריע של הפרשיות הנוספות שמצאנו בכה"י האשכנזיים המאוחרים מצוי כבר ברשימות בבליות ובכתבי יד מזרחיים קדומים מהמאות י-יא, בני זמנו של הכתר. מכאן הוכחה נוספת שהפרשיות היתרות במצחפים האשכנזיים אינן פרי המצאה של מעתיקים או שיבושים אלא העתקות נאמנות ממקורות שהיו לפנייהם וממשיכות את קיומן מאות שנים לאחר מכן.²⁴ בטבלה שלהלן מוצגות הפרשיות העודפות שמצאנו בכתבי היד האשכנזיים, ולצידן ממצאים מקבילים במקורות קדומים.

שמות				דברים			
כה"י האש'	כ"י ורשימות בבליות	ד"ה	מ"מ	כה"י האש'	כ"י מזרחיים ורשימות בבליות ²⁵	ד"ה	מ"מ
173	בר 127; גינ' חיל'; ד 67; משיגן	והיה כי	יג 5	175	בר 127; ב 84* גינ'; גינ' חיל'; וט *448; ענפר; ל 1; ל 3; ל 9; ל 16; ק 3; ש 3; ש 1	ולנפתל	לג 23
106	בר 127; גינ'; ל; נהרדעי	ויאמר משה	טז 6	187	בר 127; גינ'; גינ' חיל'; ד 67; ל 2; ל 9; נהרדעי; עופר; ק 3; ש 3; ש 1	ויאמר ..הנך	לא 16
73	בר 127	ויהי... הקשה	יג 15	182	בר 127; גינ'; גינ' חיל'; וט *448; ל 1; ל 2; ל 9; עופר; ק 3; ל 16	יחי ראובן	לג 6
44	אין עדויות	כי בא	טו 19	174	בר 127; גינ' חיל'; ס' תגי; נהרדעי	ויכתב ²⁶	לא 9

²⁴ במתודה זו השתמש לראשונה מנחם כהן במחקריו, בעיקר בנוסח האותיות, קווי יסוד (לעיל, הערה 11). הוא הראה בין השאר כי שינויי הכתיב הרבים בכתבי היד של ימי הביניים רובם ככולם אינם שיבושי מעתיקים אלא גלגולים של מסורות נוסח עצמאיות, שמקורן במגוון קדום של "טיפוס המסורה" אשר נוצר לפני קיבוע הנוסח המוסמך. המתודה נמצאה יעילה גם במרכיבי טקסט אחרים שבדק, כגון טעמים: "תת-שיטות של הטעמה טברנית "חוף-מסורתית" ושיעור תפוצתן בכתבי-יד של מקרא בימי הביניים", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 188-206, ובגעיית: M. Cohen, "Systems of Light Ga'ot in Medieval Biblical Manuscripts and their Importance for the History of the Tiberian Systems of Notation", *Textus X* (1982), pp.44-83

²⁵ את כתבי היד הטברניים המדויקים בדק פנקובר, עדות חדשה (לעיל, הערה 6), עמ' 26, ובעיקר הערה 54; והשוו פרו, פו"ס (לעיל, הערה 7), עמ' 62-64. לקיצורים של כתבי היד המזרחיים שבטבלה ראו את הרשימה להלן. אלה הקיצורים המשמשים בטבלה זו: (1) גינ' = רשימה בבליית של החילופים שפרסם גינצבוג במבוא שלו, עמ' 977 (לעיל, הערה 4); (2) גינ' חיל' = רשימת החילופים שמביא גינצבורג, מבוא (לעיל, הערה 4), עמ' 981; (3) עופר = הרשימה הבבליית שפרסם עופר בספר דותן (לעיל, הערה 9); (4) נהרדעי = חילופי הגרסאות של נהרדעי (ברשימה של עופר); (5) ס' תגי = הגרסה בהגהה האנונימית על פי ספר תגי לרשימת הפרשיות בתורה שבכתבי יד ספרד (המובאת בסוף כתב יד של הרמ"ה "מסורת סייג לתורה"). וראו פנקובר בחלק הראשון של מאמרו שציין להגהות אלה: J.S. Penkower, "Fragments of Six Early Torah Scrolls: Open and Closed Sections, The Layout of Ha'azinu and of the End of Deuteronomy", *Manuscrits hébreux et arabes: Mélanges en l'honneur de Colette Sirat*, J. Olszowy-Schlanger & N. de Lange (eds.), *Bibliologia* 38, Brepols: Turnhout 2014, pp. 39-61. כוכביית (*) פירושה תיקון ביד שנייה.

²⁶ עופר, המסורה הבבליית (לעיל, הערה 4), עמ' 240-253, דן ברשימת מסורה (מכ"י מס' 10 = גינצבורג, מסורה, כרך ג, עמ' 278) ובה פירוט של 41 פסוקים בתורה שיש בהם מחלוקת, ולרבים מהם יש עדות במסורת בבל (הרשימה טברנית, ולדעתו יסודה בבבל). מקומות אלה מסומנים בנקודות מעל מילים או מעל אחת האותיות ואחד מהם הוא בתיבה ויקתב (דב' לא 9)

16	אין עדויות	ויושע	יד 30	114	בר 127; ס' תגי	ויכתב	לא 22
16	ב 4445 ²⁷	והיה כי	יב 25	88	בר 127; גינ'; ס' תגי; עופר	וידבר	לא 30
				86	ס' תגי	ויצו משה	לא 25
				50	אין עדויות	ויצו את	לא 23

הערות לטבלה:

- מתוך שמונה הפרשיות העודפות בכתבי היד האשכנזיים בדברים (ואינן ברשימת הרמב"ם) שש (75%) מצויות גם בכתבי היד המזרחיים הקדומים: מחציתן (לג 23, לא 16, לג 6) בכל אחד משלושת כתבי היד בר 127, ל⁹, ק³, ושתיים בחמשת כתבי היד ל¹, ל², ש¹, וט¹. 448. שלוש הפרשיות האחרות (לא 9, לא 22, לא 30) כולן מצויות בכתב היד בר 127. יוצא אפוא שלכתב יד זה (בר 127) משותפות שש (75%) פרשיות עודפות מתוך השמונה.
- על שורשיה הקדומים של מסורת החלוקה בכתבי היד האשכנזיים ניתן ללמוד לא רק מכתבי היד המזרחיים, אלא גם מתוך קשריה לרשימות המסורה הבבליות הקדומות – זו שפרסם גינצבורג וזו שפרסם עופר. עיון באותן רשימות מלמד כי שבע (87.5%) מתוך שמונה הפרשיות העודפות בכתבי היד האשכנזיים (לא 9, לא 16, לא 22, לא 25, לא 30; לג 6, 23) מצויות ברשימה שפרסם עופר.²⁸ וברשימת גינצבורג²⁹ מצויות גם ארבע (50%) מהן (לג 23, לא 16, לג 6, לא 30).³⁰
- בשמות מתגלה תמונה דומה למדי: ארבע פרשיות אלה – יג 5, 15; טז 6; יב 25 (67%), מתוך שש העודפות מצויות בכתבי יד טברניים קדומים וברשימות בבלינות, וגם כאן, כמו בדברים, רוב הפרשיות (שלוש מתוך ארבע) מרוכזות בכ"י בר 127.³¹

שבה מסומנת נקודה מעל האות וי"ו. לדעת עופר, המחלוקת כאן קשורה לחלוקת הפרשיות, ואכן ברשימה שפרסם גינצבורג במבוא (לעיל, הערה 4), עמ' 981, ובזו שפרסם בס' דותן (לעיל, הערה 4), היא אחת מהפרשיות שיש עליהן מחלוקת במקורות הבבליים, ולפי נהרדעי היא פרשה סתומה.

²⁷ ראו רשימת הפרשיות של כ"י ב אצל גינצבורג, מבוא (לעיל, הערה 4), עמ' 471; ד' יצחקי, אשרנו, בני ברק תש"ס, עמ' 41-44 (ושם גם השוואות לכתבי יד נוספים); והשוו י"ש פנקובר, "כתב-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיהו מישאל בן עוזיאל (=כתב-יד ק³)", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 73; הנ"ל, יריעת ס"ת (לעיל, הערה 8), עמ' 249.

²⁸ עופר, רשימה בבליית (לעיל, הערה 4).
²⁹ גינצבורג, מבוא (לעיל, עמ' 4), עמ' 979 ואילך. יש לזכור כי הרשימה הבבליית שפרסם גינצבורג כוללת רק את הפרשיות הסתומות, ושם שלוש הפרשיות האחרות שברשימת עופר ואינן ברשימת גינצבורג היו פתוחות.

³⁰ ולא רק לפרשיות העודפות קיימות עדויות במקורות הקדומים לחילופים שבכתבי היד המאוחרים, אלא גם לרוב החילופים בסוג הפרשיות – מפתוחה לסתומה ולהפך. כך עולה שבדברים ל-15 חילופים בסוג הפרשיות מתוך 20 (75%) יש מקבילה אחת לפחות בכתבי היד המזרחיים הקדומים או ברשימות הבבליות, ורק לחמישה חילופים לא נמצאה מקבילה. כתבי היד שיש בהם הריכוז הגבוה ביותר של החילופים הם ל³ שבו יש שבעה חילופים (35%) [סגורה במקום פתוחה (כח 1; כט 1; לב 48) ופתוחה במקום סגורה (ל 1, 11; לג 22, 24)] וברלין 127 שבו חמישה חילופים (25%). אם מצרפים יחד את כל החילופים בקטע הטקסט של דב' כח-לד נמצא שיש 11 חילופים בין ברלין 127 ובין הכתר, ועל כן זהו כתב היד שבו הריכוז הגדול ביותר שמגיע ל-55%, ואחריו כ"י ל³ לשמונה פרשיות (40%).

³¹ אשר לחילופים בסוג הפרשיות: ל-84% מהם (21 פרשיות מתוך 25) יש מקבילה בכתבי היד המזרחיים או ברשימות המסורה הבבליות: לכל אחד מ-15 החילופים שבהם הפרשה פתוחה במקום סתומה יש תימוכין במקורות הקדומים, ובמקרים הפוכים – בפרשיות הסתומות במקום הפתוחות, יש תימוכין לארבע פרשיות מתוך עשר. כתב היד הבולט בחילופים כאלה הוא ק³ שבו

תהליכי מסירה המסתמנים בחלוקה לפרשיות

בדרך כלל בכתיבת "מצחף מסורה" משתתפים שני אנשים: הסופר המעתיק והמסרן. מאחר שלכל אחד מהם יש בדרך כלל מצע טקסט משלו עלולים להיווצר לעתים עימותים בין שני המצעים, והמסרן עשוי להגיה את הטקסט שקיבל מהמעתיק על פי המצע שבידו. הדבר שכיח בעיקר בנוסח האותיות בשל עימותים ישירים עם הערות המס"ק, אבל הם ייתכנו גם בהשוואה בין שני מצעי טקסט. במדגם הפרשיות שלנו מוצאים בכמה כתבי יד הגהות ותיקונים שנעשו בהשוואה למקורות אחרים: מצע טקסט של מצחפים, של ספרי תורה או של רשימת הרמב"ם. לאחר התיקונים עשוי כתב היד להשתנות בחלוקה לפרשיות, וכך ישתנה גם אפיונו.

בטבלה שלהלן מרוכזים נתוני כתבי היד ומיונם לקבוצות כפי שהתבטאו בהעתיקות של הסופרים (= יד ראשונה) ולצידם הנתונים לאחר תיקוני המגיהים (= יד שנייה). מתוך ההפרש שביניהם נוכל ללמוד על השיעור המדויק של ההתקרבות או ההתרחקות בהשוואה לרשימת הרמב"ם.

קב'	שמות	סה"כ כ"י בשמות	דברים	סה"כ כ"י בדב'
א	יד א: 15	יד א: 6.5%	יד א: 11	יד א: 4.9%
[2א+1א]	יד ב: 35	יד ב: 15.2%	יד ב: 25	יד ב: 11.2%
ב	יד א: 11	יד א: 12.9%	יד א: 6	יד א: 2.7%
	יד ב: 20	יד ב: 14.7%	יד ב: 13	יד ב: 5.8%
ג	יד א: 205	יד א: 88.7%	יד א: 207	יד א: 92.8%
[2ג+1ג]	יד ב: 176	יד ב: 76.2%	יד ב: 186	יד ב: 83%

הערות לטבלה:

(א) תיקונים מקרבים בחלוקה לפרשיות

מהנתונים בטבלה עולה כי בעקבות פעילות המגיהים בשמות עלתה כמות כתבי היד הקרובים או הזהים לחלוטין לחלוקת הרמב"ם (קב' 2א+1א) מ-15 כתבי יד ביד הראשונה ל-35 ביד השנייה. זהו אפוא גידול מרשים לכשעצמו, שבו הוכפל מספר כתבי היד בקבוצה א' מ-13 כתבי יד ל-27, ובקבוצה א' הוא גדל פי ארבעה – מ-2 ל-8, אך יש לשים לב כי בממצא הכללי הגידול מהווה רק 8.7%, וביד שנייה הוא רק 15.2% מכלל 231 כתבי היד הנבדקים. שיעור התקרבות גדול במיוחד חל במספר כתבי היד שלאחר התיקונים אין בהם חילופים כלל – לא בסוג הפרשה ולא במיקומה בטקסט. לעומת שישה כתבי יד ביד ראשונה יש עתה 18 כתבי יד הזהים לחלוטין לחלוקת הרמב"ם.

בקבוצה ג', המשקפת ריחוק גדול או קיצוני מרשימת הרמב"ם, פחת מספרם של כתבי היד בממצא הכללי ב-12.5%: מ-205 כתבי יד ביד ראשונה ל-176 ביד שנייה, ועתה הוא עומד על 76.2% מכלל כתבי היד. גם כאן על אף ההתקרבות בשיעור של 12.5% עדיין שלושה רבעים מכלל כתבי היד רחוקים מאוד מחלוקת הרמב"ם. בקבוצה ב', המשקפת מצב ביניים, נשתנתה כמות כתבי היד בעקבות התיקונים מ-11 ביד ראשונה ל-20 ביד שנייה. הווה אומר – התקרבות של פחות משני אחוזים בממצא הכללי: מ-12.9% ל-14.7%.

ממצאים קרובים למדיי עולים גם מהמדגם בדברים. גם כאן בעקבות תיקוני המגיהים גדלה כמות כתבי היד הקרובים או הזהים לחלוטין לרשימת הרמב"ם (קב' 2א+1א) מ-11 כתבי יד ביד ראשונה ל-25 ביד שנייה. זהו גידול של יותר מפי שניים,

בתשעה מקרים מתוך ה-15 (60%) באה פרשה פתוחה במקום סתומה שברשימה המקובלת. [שמות י 12; יא 4, 9; יב 1, 29; טו 22, 27; טז 4, 28. כל הפרשיות הן מסוג פ' פרט לפרשה בפרק יא 4 שהיא מסוג פ' (אם כן, לפנינו מקור קדום ל"פתוחה שורה").] אם מצרפים יחד את כל החילופים בקטע הטקסט של שמ' י-יז נמצא שיש תשעה חילופים בין כ"י ב' 4445 ובין הכתר, ועל כן זהו כתב היד שבו הריכוז הגדול ביותר שמגיע ל-36%. אחריו שני כתבי היד ק' וברלין 127 שבכל אחד מהם יש ריכוז של שמונה חילופים (32%).

ועתה הוא עומד על 11.2% (לעומת 4.9%) מכלל 224 כתבי היד שנבדקו, היינו גידול של 6.3% בממצא הכללי. שיעור התקרבות גדול במיוחד חל במספר כתבי היד שעתה אין בהם שינויים כלל – לא בסוג הפרשה ולא במיקומה. לעומת שישה כתבי יד ביד הראשונה יש עתה 14 כתבי יד הזוהים לחלוטין לחלוקת הרמב"ם.

בקב' ג (2ג+1ג) הרחוקה פחת מספרם של כתבי היד בממצא הכללי כמעט ב-10%: מ-207 כתבי יד ביד ראשונה ל-186 ביד שנייה, ועתה הוא עומד על 83% מכלל כל כתבי היד. גם כאן, כמו בשמות, על אף ההתקרבות בשיעור של 10% רוב רובם של כתבי היד נותרים רחוקים מאוד מחלוקת הרמב"ם. בקבוצת הביניים ב חלה התקרבות גדולה לכשעצמה: מ-2.7% ביד ראשונה (שישה כתבי יד) ל-5.8% ביד שנייה (13 כ"י), אבל בממצא הכללי – רק כ-3%.

(ב) תיקונים מרחיקים בחלוקה לפרשיות

לצד התיקונים המקרבים את חלוקת הפרשיות לרשימת הרמב"ם נמצאו לעתים גם תיקונים מרחיקים, אם כי בשיעור נמוך בהרבה מזה של המקרבים. הדבר קורה כאשר ההגה נעשית לפי חלוקה לפרשיות של מצחפים מקומיים אחרים ולא לפי רשימת הרמב"ם. בסך הכול נמצאו במדגם בשמות 22 תיקונים כאלה: בשמונה מהם תוקנה פרשה פתוחה לסתומה בניגוד לרשימת הרמב"ם, ב-13 מקרים תוקנה מסתומה לפתוחה, ובאחד (בפרק יג 15) נוספה פרשה חדשה (סדורה) שאינה ברשימת הרמב"ם. במדגם בדברים נמצאו 32 תיקונים מרחיקים: שישה מפתוחה לסתומה, ולהפך – 23 מסתומה לפתוחה. עוד נוספו שלוש פרשיות סתומות חדשות שאינן ברשימת הרמב"ם.³²

דרכי התיקון בחלוקה לפרשיות

בהלכות ספר תורה (ח, ג) קובע הרמב"ם שהדרך היחידה לתקן ספר תורה במקרה שנפלו בו טעויות בחלוקה לפרשיות היא סילוק הדף שבו הטעות: אם טעה בריוח הפרשיות וכתב פתוחה סתומה או סתומה פתוחה או שהפסיק והניח פנוי במקום שאין בו פרשה או שכתב כדרכו ולא הפסיק בריוח במקום הפרשה... הרי זה פסול, ואין לו תקנה אלא לסלק את כל הדף שטעה בו.³³

שלא כבספר תורה, שבו חל איסור להוסיף סימונים כלשהם בספר, אין מניעה כזאת ב"מצחפי המסורה" שבהם אנו מוצאים דרכים מגוונות בתיקוני הפרשיות – מפתוחה לסתומה ולהפך, וכן תיקונים שבהם נוספת או נגרעת פרשה.³⁴

(א) דרכי התיקון בסוג הפרשה

1. הדרך הפשוטה והנפוצה לתיקון סוג הפרשה מפתוחה לסתומה או להפך היא הוספת הקיצורים פת' או סת' בשולי הטקסט או ברווח עצמו של הפרשה.
2. במקומות אחדים נעשה תיקון בגוף הטקסט עצמו על ידי שינוי צורת הרווח שהשאר הסופר בהעתקה הראשונה. כגון בשתי פרשיות בכ"י 139 (בשמות י 12; טז 28)

³² עוד על השינויים המרחיקים ראו פרץ, התורה בכתבי יד (לעיל, הערה 14), עמ' 211-212.

³³ בעל כסף משנה על אתר (ח, ג) נותן טעם לדברי הרמב"ם: "אין לו תקנה", ומנמק שאי-אפשר לתקן בפרשיות משום ש"צריך למחוק הרבה לפניו ואחריו ושמא יזדמן לו שם וגם היה צריך למעט הכתב בשביל ריווח שבין פרשה לפרשה מש"ה [= משום הכי] קאמר דאין לו תקנה". אם כן, שלושה נימוקים הוא מביא: א) הצורך במחיקת חלקים מן הטקסט וכתבתם מחדש; ב) שמא בטקסט הנמחק יופיע שם ה' וודאי שאי-אפשר למוחקו; ג) שמא יצטרך לכתוב את הקטע הנמחק באותיות קטנות מאלה שבטקסט הרגיל. וראו שם הפנייתו של ר"י קארו לרשב"א החולק על דעת הרמב"ם; והפנייתו לריב"ש שבא להגן על דעתו של הרמב"ם.

³⁴ על דרכי התיקונים במצחפים ובספרי תורה בתחום נוסח האותיות ראו י' פרץ, "דרכי הגהת הטקסט המקראי בכתבי יד אשכנזיים מימי הביניים", טללי אורות טו (תשס"ט), עמ' 19-34.

השאריר הסופר רווח של פרשה פתוחה ואף כתב ברווח פ', בניגוד לחלוקת הרמב"ם הקובעת פרשה סתומה. יד אחרת ביקשה לשנות את הפרשה הפתוחה לסתומה וביצעה שני תיקונים: ראשית שינתה את תווית ההגדרה מהאות פ' ל-ס', ושנית העבירה את המילה "ויאמר" הבאה בראש שורה לסוף השורה הקודמת לה, וכך נתקבל רווח של פרשה סתומה (מסוג 10). מקרה בדיוק הפוך בדרך התיקון היה באותו כתב היד בפרק יא 1: כאן ביקש המגיה לתקן מפרשה סתומה לפתוחה (= רשימת הרמב"ם) ולפיכך נקט שתי פעולות: כתב ברווח "פתוחה" אך לא הסתפק בכך אלא גם מחק את התיבה "ויאמר" המופיעה בסוף השורה וחזר וכתב אותה בראש השורה שלאחריה ואפילו בולטת מעט החוצה בשוליים הימניים.³⁵

3. דרך נוספת לתיקון סוג הפרשה מצאנו בכ"י 30: המסרן תיקן בשני מקומות בשמות (יא 1; יד 1) פרשה סתומה (מסוג 20) לפתוחה על ידי מתיחת קו ברווח שבתחילת השורה השנייה. בכ"י 67 שילב המגיה בשמות יז 8, 14 שתי טכניקות בתיקון פרשה סתומה מסוג 20 לפתוחה: הוא רשם ברווח שבשורה הראשונה פ', וברווח שבשורה שלאחריה הוא מתח קו.

(ב) דרכי התיקון בפרשיות העודפות והחסרות

1. דרך התיקון הנפוצה ביותר לביטול פרשה היא מתיחת קו ברווח הפרשה. למשל, בכ"י 30 בוטלו בדרך זו שש פרשיות עודפות, ובכל אחד משני כתבי היד 67 ו-138 בוטלו חמש פרשיות. בכ"י 77 בשמות ביטל המסרן בדרך זו שלוש פרשיות עודפות (יב 25; יג 5, 15). כל אחד משני המסרנים של שני כתבי היד 26 ו-209 ביטל את שתי הפרשיות בשמות יג 5, 15, והמסרן של כ"י 78 ביטל אף הוא את הפרשה בפרק יג 5 וגם את הפרשה בפרק טז 6. בכ"י 158 ביטל המסרן בדברים שש פרשיות עודפות בעזרת מתיחת קווים ברווחים של שתי השורות בפרשה סתומה מסוג 20: לא 9, 16, 23, 30; לג 6, 23.

2. דרך אחרת ומקורית הקרובה לדרך הנ"ל מצאנו בכ"י 213, שבו בחר המסרן למלא את הרווח (שמות יג 5; דברים לג 6, 23) בקישוט ולא בקו ישר ופשוט. דרך זו מצויה כבר בכתב היד המזרחי העתיק ק³, וכבר ציין לה פנקובר במחקרו על כתב יד זה.³⁶

3. דרך נוספת לביטול פרשיות היא לכתוב ברווח הפרשה או בשוליים הערה האומרת שאין במקום הספציפי פרשה. למשל, בכ"י 63 בדברים כותב המסרן "לא פסיק" ליד ארבע הפרשיות: לא 22, 25; לג 6, 23.³⁷ גם בכ"י 212 כותב המסרן ברווח של שלוש הפרשיות בשמות (יג 5, 15; טז 6): לא פסיק.³⁸ בכ"י 95 כותב המסרן בכל אחת משתי הפרשיות בשמות (יג 5, 15): ובס"ת אינו כלום.

³⁵ דרך תיקון דומה בספר תורה קדום מהמאה העשירית וה-11 הראה פנקובר, יריעת ס"ת (לעיל, הערה 8), עמ' 248-249. בשמות יג 11 השאריר הסופר רווח של פרשה סתומה (מסוג 20), והמגיה ביקש לשנותה לפרשה פתוחה (= רשימת הרמב"ם). לשם כך הוא מחק שתי מילים ("מימים ימימה") שבסוף השורה וחזר וכתבן באותיות קטנות מהרגיל כדי שיתקבל רווח גדול יותר הנחשב פרשה פתוחה (מסוג 10). בשורה שלאחר מכן הפותחת בתיבה "והיה" וכתובה בהזחה מחק המגיה תיבה זו וחזר וכתבה אבל הרחיב בה את שתי האותיות ה"א כדי לבטל את הרווח. בשל ההלכה האוסרת להוסיף סימנים כלשהם בספר תורה המגיה אינו יכול להוסיף גם את סוג הפרשה כפי שראינו אצל המגיה במצחף.

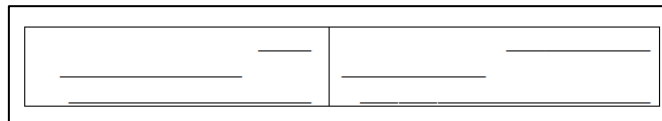
³⁶ פנקובר, **כתב יד ירושלמי** – ק³ (לעיל, הערה 27), עמ' 51-52, הערה 15; עמ' 73, הערה 100.
³⁷ לעתים המסרן משלב את שתי הדרכים גם יחד – את הראשונה ואת השנייה. ברווח הפרשה הוא מותח קו וגם כותב הערה בשוליים על הביטול: לא פסיק.

³⁸ פנקובר, **כתב יד ירושלמי** – ק³ (לעיל, הערה 27), עמ' 58-59, הערה 43, הראה כי בהגהות שעשה מישאל בן עוזיאל בפרשיות של כתב היד ק³ הוא משתמש בביטוי "לא פצל" הערבי כשהוא מבקש לבטל פרשה. הביטויים "לא פסיק" ו"אין כאן הפסק" המצויים במצחפים הם הביטויים העבריים המקבילים לאותו המונח.

4. דרך מקורית נוספת מצויה בכ"י 47, שבו מתקן המסרן שלוש פרשיות בשמות (יג 5, 15; טז 6) מסוג 10 על ידי מחיקת מילים אחדות בטקסט וכתבתן מחדש באותיות רחבות כך שלא יישאר רווח של פרשה.
5. באשר לפרשיות החסרות בטקסט ונוספו ביד שנייה – הדרך המקובלת היא לסמן פ' או ס' בשוליים מול המקום שבו מבקש המגיה להוסיף רווח של פרשה, כגון בשמות י 12 בכ"י 126 נכתב "ס"; ב-י 21 בכ"י 81 נכתב "פ"; וב-טז 6 בכ"י 77 נכתב בשוליים: **הדין פתוחה**. בדברים נוספו שלוש פרשיות סתומות שאינן ברשימת הרמב"ם: בפרק לא 22 בכ"י 177; וב-לג 6 בכל אחד משני כתבי היד 129 ו-133.

פרשה סדורה

מלבד המונחים "פרשה פתוחה" ו"פרשה סתומה" המופיעים בהקשר לחלוקת הטקסט לפסקאות מצאנו בכתבי יד שונים גם את המונח "פרשה סדורה" (או "סדור"). מונח זה מצוי כבר ברשימות הבבליות, והסברים אחדים הוצעו לבאר את מהותו.³⁹ הסבר אחד מצוי בתיקון ספר התורה של רבנו תם, וכך מוגדרת פרשה זו בסידור קדמונים (תוספות, מנחות לב ע"א, ד"ה "וה אידנא"): "סדורה: כל שכותב והולך השיטה עד חצייה או עד שלישייתה ומניחה, ומתחיל לכתוב בשיטה אחרת של מטה לה כנגד של אותה שיטה עליונה זו היא סדורה". במילים אחרות: זו פרשה שבה שני הרווחים – זה שבסוף שורה וזה שבתחילת השורה שלאחריה – אורכם כאורך שורה שלמה, אלא שהם מפוצלים לשני חלקים, וכך זה נראה באיור:

ביאור נוסף מצאנו בדברי ראשונים, ולפיו "פרשה סדורה" היא רווח קטן מהשיעור המקובל לפרשה פתוחה וסתומה ולכן אינו נחשב לפרשה כלל: לא פתוחה ולא סתומה. וכך כותב המאירי על מונח זה:⁴⁰

אלא שלדעתי פי' [רוש] הדברים ב'סדורה' כל שנשאר ריוח בין ב' [= שתי] הפרשיות אלא שלא הניח כשיעור הן בסתומה והן בפתוחה הן בשטה א' [= אחת] הן בב' [= בשתי] שטין כל שהניח ריוח ולא הניחו כשיעור שכתבנו... וזה מה שרציתי לבארו.⁴¹

בעקבות המאירי פירשו כך גם חוקרים חדשים כמו גושן-גוטשטיין ופנקובר.⁴² עוד הסבר מביא ייבין ברשימת הפסקאות בתהלים ומציין שפרשה "סדורה" פירושה חוסר כל פסקה (לא פתוחה ולא סתומה).⁴³ למסקנה דומה הגיע גם עופר במחקרו על המסורה הבבלית ובמאמרו הנזכר לעיל על הרשימה הבבלית.⁴⁴

³⁹ י' ייבין, המסורה למקרא (לעיל, הערה 1), עמ' 40.

⁴⁰ המאירי, קרית ספר (לעיל, הערה 5), עמ' נא; והשוו: בית יוסף, יורה דעה, סימן רעה; גינצבורג, מבוא (לעיל, הערה 4), עמ' 724-723.

⁴¹ במדגם שלנו בדברים מצאנו מעט מאוד מקומות כאלה שבהם הושארו רווחים קטנים מאוד הן בפרשה סתומה (בכ"י 26 בפרק לג 7; בכ"י 103 בפרק לג 22; בכ"י 127 בפרק ל 15) הן בפרשה פתוחה (בכ"י 6 בפרק לג 29; בכ"י 23 בפרק כז 60; בכ"י 32 בפרק לא 9).

⁴² מ' גושן-גוטשטיין, האותנטיות של כתר חלב (לעיל, הערה 6), עמ' לו, הערה 108; פנקובר, הרמב"ם והכתר (לעיל, הערה 6), עמ' 89-90, הערה 84.

⁴³ י' ייבין, החלוקה לפסקאות בס' תהלים (לעיל, הערה 15), עמ' 92-94, הראה בין השאר כי משמעות זו מצויה בדברי הרמ"ה במכתבו לחכמי בורוגוש (המכתב מצוטט אצל מנחם המאירי בספרו קרית ספר (לעיל, הערה 5), מאמר שני, עמ' מו): "וכל פרשה שלא תמצאוה כתובה בו [= בקונטרס שהוא שולח אליהם] אל תהרהרו אחריה, כי בידוע שאין בו לא פתוחה ולא סתומה, אלא סדורה כשאר דברי התורה שאין בהם לא פתוח ולא סתום".

⁴⁴ עופר, המסורה הבבלית (לעיל, הערה 4), עמ' 152; הנ"ל, רשימה בבליית (לעיל, הערה 4), עמ' 403-404, מוסיף ומציין כי אין זו המשמעות היחידה של המונח, וכי הוא משמש בשני תפקידים משניים נוספים. עופר בדיק את המונח הזה בהקשריו השונים, ומאחר שלדבריו פעמים רבות הוא

מהו הביאור ההולם ביותר את המציאות בכתבי היד שלנו? אין ספק שבמציאות האשכנזית שבה אנו עוסקים המונח הזה אינו יכול להתפרש כהעדר פרשה (כתיבה רצופה ללא כל רווח) כאחד הפירושים שהוצעו. להלן שני נימוקים לכך מתוך הממצא שבכתבי היד עצמם:

1. לציון העדר פסקה במקרה שמגיהים מבקשים לבטל רווח של פרשה שהשאר הסופר משמשים מונחים כמו **לא פסיק**, **ובס"ת אינו כלום** (בכ"י 95 בשמות יג 5, 15), **אין כאן פרשה** (כגון: דב' לג 23, כ"י 188) או **אין כאן לא פתוחה ולא סתומה** (כגון: שמות טז 6, כ"י 117), ואף נמתח קו בחלל הרווח. לעומת זאת לצד ההערות "סדורה" לא מצאנו אפילו מקרה אחד שבו תופיע הערה כזאת וגם יימתח קו המבטל את הפרשה. הווה אומר, המונח "סדורה" אינו שם נרדף למונחים כמו **לא פסיק**, **אין כאן פרשה**.
2. מההערות מסרנים באחדים מכתבי היד יכולים אנו להסיק בוודאות שהמונח "פרשה סדורה" הוא סוג של פרשה ולא שם נרדף ל"העדר פרשה", שהרי המסרן מבחין בהערותיו בין "אין פרשה" ובין "סדורה". והרי דוגמאות אחדות:
 - (א) בכ"י 95 המגיה מבחין בבירור בין פרשה "סדורה" למצב שבו אין פרשה כלל. בשלושה מקומות בדברים (לא 7; לג 8, 18) יש רווחים של פרשה סדורה (על פי הגדרתה בתיקון ספר תורה לרבנו תם), והמגיה כותב את סוגה בשוליים "סדורה" ואחר כך מוסיף שבס"ת היא סתומה / פתוחה (לא 7; לג 8 – סתומה; לג 8 – פתוחה [=רשימת הרמב"ם]), ואילו בארבעה מקומות אחרים (לא 9, 22, 23; לג 6) שבהם הוא מבקש לבטל פרשה שהשאר הסופר המעתיק (ואינה ברשימת הרמב"ם) הוא כותב "אינו כלום".
 - (ב) בכ"י 123 בשמות יג 5 יש פרשה סתומה [= 30], וברוח נכתב **סדורה**, וכן: **בתרגום שהעתיקתי ממנו לית כאן פרשה כלל** (על פי קריאתו של פנקובר במקור). ואם המונח "סדורה" פירושו שאין פרשה כלל, מדוע לכפול את הדברים ולכתוב שוב **לית כאן פרשה כלל?** גם בפרק טו 19 מעיר אותו מסרן ליד פרק טו 19 **לית כאן פר' כלל**, ואינו משתמש במונח "סדורה". מהאמור לעיל למדים אפוא שפרשה **סדורה** היא סוג של פרשה המשמשת באשכנז לצד **פתוחה וסתומה**,⁴⁵ וגם סימונה בטקסט תואם בדיוק את צורת הרווח לפי ההגדרה המובאת בתיקון ס"ת לר"ת בשם סידור קדמוני.

סיכום

החלוקה לפרשיות פתוחות וסתומות, המקובלת היום על כל עדות ישראל, היא מסימני המובהקים של נוסח המסורה, ואולם שלא כתופעות טקסטואליות אחרות (כמו נוסח אותיות, מבנה השירות) היא נתגבשה רק במאה ה-12, כשהתקין הרמב"ם רשימה מפורטת של כל פרשיות התורה על יסוד החלוקה שבכתר וקבע שעל פיה יש לכתוב את ספרי התורה.

קליטתה של הרשימה הייתה שונה ממקום למקום בתפוצה היהודית. אם בספרד נכתבו רוב הספרים במאה ה-13-14 בהתאם לשיטת הרמב"ם, הרי באשכנז הייתה הקליטה איטית מאוד ונמשכה מאות שנים. על פי עדותו של ר' יום טוב מילהאוזן, שחי בסוף המאה ה-14 ובתחילת המאה ה-15, רוב ספרי התורה באשכנז אינם כתובים באותה עת לפי שיטת הרמב"ם, ולמרות ניסיונו לשנות את המציאות לא צלחו

מופיע בקונטקסט של מחלוקת על קיומן או חסרונן של פרשיות (רובן של נהרדעי). הרי מתבקשת המסקנה כי זה המונח המציין היעדר פרשה (לא פתוחה ולא סתומה), ואין זה סוג שלישי של פרשה. כפי שנראה להלן, הגדרה זו אינה יכולה להתאים לפרשה "סדורה" במצחפים האשכנזיים. נציין עוד, כי ברשימה הנ"ל שפרסם עופר (עמ' 432) נאמר במפורש: "ואיזה הוא סדור כל שכותב והולך בין פרשה לפרשה כשעור שתי אותיות זה הוא סדור"; ואם כך, זו היא בדיוק הגדרתו של המאירי.

⁴⁵ שני מונחים נוספים הקשורים ככל הנראה לפרשה **סדורה** מצאנו בכמה מכתבי היד (כגון בכ"י 2; 189; 167; 191). בשמות יג 5 יש רווח של פרשה (מה שאין כן ברשימת הרמב"ם שבה אין כלל פרשה) ולצד כולן מצויה הערת השוליים **חצי סדורה**. כמו כן מצאנו את המונח **חצי פתוחה** בכ"י 185 בדברים פרק כה 1 ובפרק כט 1. על מונחים אלה ראו פרץ, התורה בכתבי היד (לעיל, הערה 14), עמ' 201, הערות 100-101.

מאמצי.⁴⁶ מהמצאים שהצגנו במאמר ב-240 כתבי יד אשכנזיים מהמאה ה-13 עד המאה ה-15 עולה כי כ-90% מהסופרים האשכנזים בכל אותה עת המשיכו להשתמש במסורת חלוקה מקומית השונה בתכלית מזו של הרמב"ם. המפנה הל בסופו של דבר רק במאה ה-17 בעקבות פעילותם המסרנית של ר' מנחם די לונזאנו, של ר' ידידיה שלמה נורצי ושל תיקוני הסופרים שנדפסו באמסטרדם.⁴⁷ אשר לטיבה של מסורת החלוקה באשכנז – יש מי שניסה לתלותה בשיבושי מעתיקים, ואולם התשתית הרחבה המשותפת של החילופים שמצאנו בין כתבי היד האשכנזיים בינם לבין עצמם ובין רשימת הרמב"ם מעידה על מסורת עצמאית ולא על שיבושים. חיזוק נוסף לכך מצאנו גם מהעובדה שהרוב המכריע של הפרשיות הנוספות שבכתבי היד האשכנזיים המאוחרים מצויות כבר ברשימות בבליות ובכתבי יד מזרחיים קדומים מהמאות י-יא, בני זמנו של הכתר. מכאן שמסורת החלוקה שבאשכנז משקפת מסורת עתיקה ששלוחותיה מגיעות עד לארץ-ישראל.

⁴⁶ גם קרוב לסוף המאה ה-15 לא השתנו הדברים כשהחלו להופיע דפוסי מקרא שונים. דפוס שונצינו הוא התנ"ך השלם הראשון המנוקד והמוטעם שנדפס בעיר שונצינו שלייד קרמונה בצפון איטליה. מנחם כהן הראה כי נוסח האותיות של דפוס זה התבסס על כתבי יד אשכנזיים שהביאו המדפיסים שהיגרו מאשכנז לאיטליה (מ' כהן, "לדמותם הקונסונאנטית של דפוסי המקרא הראשונים", בר-אילן יח-יט (תשמ"א), עמ' 47-67). ראו מאמרי: "המהדורה הראשונה של התנ"ך השלם המודפס ומקורותיה", אורשת ז (תשע"ז), עמ' 37-56, שבו הראיתי, בין השאר, כי המדפיסים התבססו על כתבי יד אשכנזיים גם בתחום הפרשיות הפתוחות והסתומות (וכן בשירת הים ובשירת האזינו).

⁴⁷ ע' ולובוצקי, המסורה למקרא (לעיל, הערה 7) עמ' 97-98, הערה 21.

כתבי יד מזרחיים קדומים וסימניהם:

- **א, כתר** = ירושלים, מכון בן-צבי כ"י מס' 1, כתר ארם-צובה (= כתר חלב); מאה י"א.
- **ב 84** = סנט-פטרבורג, ספריית המדינה, ב 84 (Evr. II B 84), סרט 34370 (וגם: 65102) – מחזק את התורה; מאה י"ב.
- **ברלין 127** = ברלין, ספריית המדינה 127 (= Erfurt 3) (Or. 2° 1213), סרט 30253 (וגם: 42433) – תנ"ך; סוף מאה י' – תחילת מאה י"א.
- **ד 67** = סנט פטרבורג, האקדמיה הרוסית, המכון ללימודים מזרחיים D 67, סרט 17786 – תנ"ך, כתיבה מזרחית, נו"ט, מס"ק, מס"ג; שנת 930.
- **וטיקן 448** = וטיקן, הספרייה האפוסטוליקית 448 (ebr. 448), סרט 8647 – תורה (מבר' ז 12), תרגום לסירוגין; נו"ט, מס"ק, מס"ג; מאה י"א.
- **ל** = סנט פטרבורג, ספריית המדינה (אוסף פירקוביץ' הראשון), Evr. I B 19a, שנת 1008; סופר – שמואל בן יעקב.
- **ל¹** = סנט פטרבורג, ספריית המדינה (אוסף פירקוביץ' השני) ב, 17 (Evr. II B 17), סרט 63002 – מחזיק את רוב התורה; שנת 930.
- **ל²** = סנט פטרבורג, ספריית המדינה (אוסף פירקוביץ' השני) ב 159 (Evr. II B 159), סרט 23057 (וגם: 63239) – מחזיק ארבעה דפים שבסוף התורה (דברים לא, י – סוף הספר); שנת 943.
- **ל³** = סנט פטרבורג, ספריית המדינה (אוסף פירקוביץ' השני) ב, 10 (Evr. II B 10), סרט 17161 (וגם: 62964); הוקדש בשנת 946.
- **מישיגן, אן ארבור 88 (Ann Arbor 88), סרט 24445** – תורה, נו"ט, מס"ק, מס"ג; מאה י' – י"א.
- **ק³** = קהיר, בית הכנסת הקראי, רשימת גוטהייל 18, סרט 40163 – תורה; עיטורים, המחצית השנייה של מאה י'.
- **ש** = ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Ms. Heb. 24⁰ 5702 (כ"י ששון 507 לשעבר), סרט 8886 – תורה (=חומש "כתר דמשק"), נו"ט, מס"ק, מס"ג; מאה י'.
- **ש¹** = ששון 1053, סרט 8881 – תנ"ך, נו"ט, מס"ק, מס"ג; מאה י'.